

מבוא

חקר ההיסטוריה הפוליטית של יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם מצטיין בגיוון רב. אם בראשית דרכו התמקד המחקר בעיקר בפעילות המפלגות והארגונים הציוניים, הרי שכיום מצויים לפנינו מחקרים רבים המשרטטים את כל גוני הקשת הפוליטית של יהדות פולין, כולל אגפיה האורתודוקסיים.¹ בדומה לקורותיהן של מפלגות ציוניות אחרות, נידונו פרקים מתולדות המזרחי בפולין במספר רב של פרסומים. חלקם נכתבו בנימה נוסטלגית, מתוך מעורבותם האישית של המחברים בפעילות המפלגה ולנוכח חורבנה של יהדות פולין בשואה, וחלקם נושאים אופי אקדמי. האחרונים נכתבו ברוח ביקורתית יותר, והם מציגים תמונה רחבה של פעילות המזרחי ושל תנועות הבת שלו.²

המחקרים האקדמיים מתמקדים לרוב בהקשר הציוני של פעילות המזרחי ואין בהם בחינה מעמיקה של תפקוד התנועה בפולין עצמה, כמפלגה יהודית הפועלת בקהילות היהודיות ובפרלמנט הפולני (הסיים). גם נושאים שבעבר נחשבו פריפריאליים, כגון מקומה של האישה בתנועה, לא זכו להתייחסות מספקת במחקר, וכמעט שלא נערך דיון בפניה האנושיות של התנועה – קווי האופי החברתיים, הדתיים והמעמדיים שלה – שההיכרות עמם יכולה לסייע רבות להבנת רוחו והשפעתו של המזרחי על החברה היהודית בפולין. בנוסף, נטו החוקרים לעסוק בתיאור מוסדות המפלגה ובניתוח תפקודם, שעה שפעילותן הממשית של מאות האגודות שפעלו ברחבי פולין לא זכתה לתשומת לב מספקת. כתוצאה מכך הוצגה תמונה חלקית בלבד של פעילות המזרחי והשפעתו בפולין, שאינה משקפת את המציאות לאשורה. לדוגמה, החינוך המפלגתי זכה להתייחסות נרחבת בכמה חיבורים, אך הנתונים על היקף הפעילות החינוכית הממשית בערים ובעיירות, וטיבה של אותה פעילות, הם דלים וחלקיים, ועל כן התיאור המוצג בהם אינו שלם כמו גם המסקנות העולות ממנו.³

יש להודות, הניסיון לתאר את התמונה השלמה של המזרחי וחבריו מבלי לחטוא בליקויים הנזכרים, נתקל בקשיים מחקרניים משמעותיים. ראשית, מספרם הרב של סניפי התנועה – מעל 500 – והגיוון בדפוסי הפעילות וההתנהגות של חבריה, מקשים על אפיון אמין שלהם. גם העמידה על המגמות הרעיוניות שרווחו בתנועה עשויה להיתקל בקשיים, שכן מוסדות המזרחי ומנהיגיו נמנעו במקרים רבים מלגבש משנה סדורה בסוגיות שעמדו במרכז תשומת הלב הציבורית. לפיכך, עמדת המפלגה המוצגת כאן,

המתבססת בדרך כלל על אמירות שלוקטו מפרסומים מפלגתיים שונים, יכולה להעיד על הלכי הרוח הנפוצים בקרב חברי התנועה, ולא דווקא על דעת הנהגת המזרחי.⁴ גם השימוש במקורות המגוונים המצויים לפנינו מחייב זהירות רבה. העיתונות היהודית אופיינה בדרך כלל בזהות מפלגתית מובהקת, דבר שהשפיע לא רק על מגמת מאמרי המערכת אלא גם על אופיין של הידיעות החדשותיות שהופיעו בה.⁵ מידה מסוימת של איזון יכולה להתקבל מהצלבת המידע המופיע בעיתונות התנועה עם זה המצוי בעיתונות הציונית והיהודית הכללית, שגם היא אינה חפה מהטיות רעיוניות. לספרי הזיכרון לקהילות שחברו בשואה, המהווים מקור עשיר לתיאור חברי התנועה ואגודותיה, חולשה משלהם, שכן במקרים רבים הם נוטים להציג תמונה אידיאלית של העולם שחבר ולהצניע תופעות 'שליליות'.⁶ למקורות אלו מצטרף חומר ארכיוני רב, שעיקרו דיווחים שנשלחו למוסדות התנועה בארץ-ישראל, יומני ארגונים ויומנים אישיים של חברים שהובאו ארצה לפני מלחמת העולם השנייה, וכן תכתובות של המוסדות הציוניים ושליחיהם וראיונות אישיים.

בחיבור זה אבקש להציג תמונה חיה של המזרחי ושל תנועות הבת שלו, תוך התייחסות לתפקוד מוסדותיו ולפעילות סניפיו וחבריו ברחבי פולין. האידאולוגיה של התנועה, ובכלל זה יחסה למודרנה ומקומה של ארץ-ישראל בהגותה,⁷ נידונה בניתוחים רבים ומקיפים, ועל כן לא יוקדש להם ניתוח מעמיק בחיבור זה. תחת זאת אבחן את השפעת הגורמים הארגוניים, החברתיים והרעיוניים על עיצוב מדיניות התנועה ופעילותה, ואנסה להצביע על הסיבות לחולשתה היחסית ולכישלונותיה. הניתוח ייעשה תוך דיון בכמה מישורי ייחוס הרלוונטיים למזרחי בפולין – היותו חלק מתנועת המזרחי העולמית; היותו סיעה בתוך התנועה הציונית; היותו מפלגה אורתודוקסית; והיותו מפלגה יהודית בפולין. ברקע הדברים יעמוד צומת הדרכים הרעיוני והחברתי שבו התמודד המזרחי עם מגמות של מודרניזציה ואקולטורציה מזה, ועם מגמות שמרניות מזה, תוך תמרון בין ציונים חילוניים לבין האורתודוקסיה האנטי ציונית, והצורך שלו להגן בו זמנית על אינטרסים ציוניים ודתיים. בהקשר זה אבחן את מקומה של התנועה כמובילה תמורות חברתיות או כמובלת על ידן, ואתאר את דמותה האנושית, על מאפייניה התרבותיים, הדתיים והחברתיים.

הודי פולין בין שתי מלחמות העולם

פולין העצמאית קמה בשנת 1918, עם תבוסתן של רוסיה, גרמניה ואוסטרו-הונגריה ששלטו בשטחיה עד מלחמת העולם הראשונה. האתגרים הקשים שהונחו לפתחה של המדינה החדשה עיצבו את תולדותיה ואת תולדות יהודיה בשנים שבין שתי מלחמות העולם. אתגר עיקרי היה התנגשות זהויות ואינטרסים בין פולנים ומיעוטים רבים –

כשליש מתושבי פולין החדשה היו מיעוטים לאומיים: בחבלי המזרח ישבו אוקראינים, ביילרוסים וליטאים, ובחלק מן האזורים הללו הם היו רוב מוחלט של האוכלוסייה ושאיפותיהם הטריטוריאליות לא עלו בקנה אחד עם אלו של הפולנים; אליהם נוספו המיעוט הגרמני והמיעוט היהודי שישבו ברחבי פולין, ושמרו על זהות לאומית נבדלת. מכוח חתימתה על אמנת המיעוטים שגובשה בידי המעצמות המנצחות, התחייבה פולין להעניק למיעוטים בתוכה זכויות לאומיות ושוויון בפני החוק. בפועל, הופרו זכויות אלו בידי רוב ממשלות פולין, שראו בה מדינת לאום המחויבת לאינטרסים הפולניים בלבד. דבר זה יצר מתיחות מתמדת ביחסי המדינה עם שלישי מאזרחיה, שרבים מהם היו מעדיפים שלא להשתייך אליה כלל ועיקר.

גם מבנה המשק והחברה הציב אתגר קשה בפני המדינה החדשה. המשק הפולני היה משק אגררי נחשל. בשנת 1921 ישבו כ-75% מאוכלוסיית פולין בכפרים ו-72.3% מן המועסקים עבדו בחקלאות, וכעבור עשור הגיע שיעורם ל-60%. חלקות האדמה הגדולות הוחזקו בידי מספר מצומצם יחסית של בעלי אחוזות, שעה שרוב האיכרים החזיקו במשקים זעירים שלא פרנסו את בעליהם, או שהיו פועלים חקלאיים שכירים חסרי קרקע. גם התעשייה והמסחר לא היו מפותחים. בשנת 1921 עבדו בהם 14% מכלל המועסקים, וב-1931 עבדו בהם 25.5% בלבד. מצב זה יצר עוני מחפיר, בעיקר בכפרים, ואבטלה רחבת היקף בכל שכבות האוכלוסייה. לכך נוספו החורבן הקשה שהמיטו מלחמת העולם הראשונה ומלחמת פולין בברית המועצות, ומאוחר יותר חבר להם המשבר הכלכלי העולמי (1928-1933), שהעמיק את המשבר עוד יותר.

המדינה הצעירה עמדה גם מול הצורך לאחד למסגרת אחת אזורים שהיו עד אז מחולקים בין רוסיה, גרמניה ואוסטרו-הונגריה,⁸ ופיתחו עם השנים מסורות ושיטות מנהל ומשטר שונות שתרמו ליצירת זהויות נפרדות. גם מבנה המשק והכלכלה היו שונים מאזור לאזור: חבלי המזרח (ה'קרסי'), שסופחו בעבר לרוסיה הצארית, כללו את ליטא, ביילורוסיה היהודית וחבל ווהלין האוקראיני, והיו אזור רב-לאומי שישבו בו פולנים, יהודים, ליטאים, ביילרוסים ואוקראינים. הרמה הכלכלית שם הייתה נמוכה, והרוב הניכר של האוכלוסייה התפרנס מחקלאות. באזור זה כמעט שלא היה מעמד בינוני שאינו יהודי. במרכז פולין, המכונה 'פולין הקונגרסאית' או 'קונגרס פולין' (על שם קונגרס וינה ב-1815, שבו נוסדה ממלכת פולין תחת שלטונה של רוסיה), שלטו כל העת התרבות והלאומיות הפולניות, שהתעמתו תכופות עם השלטונות הרוסיים וסבלו מדיכוי פוליטי. מבחינה כלכלית היה זה אזור מפותח יחסית; התקיימה בו תעשייה מקומית והחלה התגבשות של מעמד בינוני פולני, לצד זה הגרמני והיהודי. בגליציה, שנשלטה עד אז על ידי אוסטרו-הונגריה, שרר אקלים פוליטי נוח שאפשר התחזקות של מגמות פולניזציה. בחלקה המערבי ישבו בעיקר פולנים ולצדם מיעוט יהודי; ובחלקה המזרחי היה גם מיעוט אוקראיני גדול בעל תודעה לאומית מפותחת. הרמה הכלכלית באזור הייתה ירודה מאוד,

ורוב התושבים הועסקו בחקלאות. בחבלי המערב שהיו בשליטת גרמניה, הייתה תעשייה מפותחת באופן יחסי ומעמד בינוני רחב. באזור זה לא ישבו כמעט יהודים.

כאמור, הטרוגניות זו הקשתה על המדינה הצעירה בהאחדת הסטנדרטים המשפטיים והמנהליים, ויצרה חוסר איזון כלכלי בין האזורים השונים.⁹ המערכת הפוליטית החלשה התקשתה לעמוד מול אתגרים אלו – מפלגות ורסיסי מפלגות שייצגו אינטרסים מנוגדים זכו לנציגות בסיים, הבית התחתון בפרלמנט, והביאו לנפילתן החוזרת ונשנית של הממשלות בין השנים 1918-1926. בשמאל הפוליטי בלטה המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (PPS), שהייתה בעלת גוון פטריוטי וזכתה לתמיכת הפועלים, וכן מפלגת האיכרים הרדיקלית 'וויזוול' (אמנסיפציה). הכוח החזק בימין היה המפלגה הדמוקרטית-לאומית (אֶנְדְּקִים), שפעלה למען 'פולניזציה' של פולין וביקשה לחזק את המעמד הבינוני הפולני. מפלגה זו דגלה בהשקפות לאומניות ואנטישמיות והייתה המפלגה החזקה ביותר בקשת הפוליטית. במרכז המפה עמדה מפלגת האיכרים השמרנית-לאומית 'פיאָסט', וכן המפלגה הנוצרית-דמוקרטית הקרובה לכנסייה הקתולית. בשנים אלו שלטו לרוב קואליציות ימין-מרכז שהונהגו בידי האנדקים. בשנת 1926 חולל המרשל יוזף פילסודסקי, גיבור מלחמה בעל עבר סוציאליסטי, מהפכה נגד הסיים, ובעקבותיה התארגן ה'בלוק הבלתי מפלגתי' לשיתוף פעולה עם הממשלה (BBWR), המכונה 'סְנָאצְיָה', שהיה הכוח המרכזי בפוליטיקה הפולנית עד מלחמת העולם השנייה. במסגרת זו התאגדו חלק מארגוני השמאל, האיכרים והפועלים שתמכו בפילסודסקי, לצד תעשיינים, בעלי אחוזות ואנשי צבא. יריביה המושבעים של הסנאציה היו האנדקים. המהפכה, שהביאה לבלימת הימין הקיצוני ולשקיעת הפרלמנטריזם והדמוקרטיה, לא שיפרה את התמודדותן של ממשלות פולין עם האתגרים שעמדו בפניהן, משום שהן נטו להתמקד בענייני חוץ ונרתעו מלבצע רפורמות כלכליות וחברתיות מקיפות בבית פנימה.¹⁰

בשנת 1921 חיו בפולין 2,855,717 יהודים, שהיוו 10.5% מן האוכלוסייה הכללית; וכעבור עשור, ב-1931, היו בה 3,113,933 יהודים – 9.8% מאוכלוסייתה. מעל מחצית מן היהודים (56.6%) חיו ב-1921 בקונגרס-פולין, כרבע מהם חיו בגליציה, 15.9% בחבלי המזרח, ורק 1.1% גרו במערב. בניגוד גמור לפולנים, לאוקראינים ולביילרוסים, האוכלוסייה היהודית הייתה ב-1921 עירונית באופייה, ורק רבע מהם חיו בכפרים. לפיכך, נוכחותם בערי פולין הייתה בולטת מאוד. כעבור עשור, בשנת 1931, היהודים כבר היוו כשליש מתושבי שלוש הערים הגדולות ורשה, לודז' ולבוב, וכרבע מתושבי וילנה וקרקוב. בחבלי המזרח, שם המעמד הבינוני הפולני והאוקראיני היה חלש מאוד, שיעורם של היהודים מכלל העירוניים היה גבוה אף יותר, והגיע למחצית בשנת 1921, ול-41.4% ב-1931. לרוב נטו היהודים לגור בערים גדולות מאוד (מעל 100,000 תושבים), בהן ישבו 36.3% מכלל העירוניים היהודים, או בעיירות קטנות (עד 20,000 תושבים), בהן היו 39.1% מהם.

גם ברפואי התעסוקה נבדלו היהודים משאר האוכלוסייה. רק 4% מן המפרנסים היהודים עסקו ב־1931 בחקלאות, ואילו הרוב הגדול עסק במסחר ובתעשייה. הנוכחות היהודית בתחום המסחר הייתה בולטת מאוד: מעל מחצית מכלל העוסקים בתחום היו יהודים. דומיננטיות דומה של יהודים ניכרת גם בתחום המקצועות החופשיים, שם הם היו בשנת 1931 כמחצית מכלל עורכי הדין ויותר ממחצית מכלל הרופאים הפרטיים. בשירות הציבורי, לעומת זאת, היה שיעורם מזערי, והגיע לכל היותר ל־2.5% בתחומים מסוימים. אך לא היה בכך כדי להעיד על רווחה כלכלית; העוסקים במסחר ובתעשייה השתייכו לרוב למעמד הבינוני הנמוך; חלקם הגדול של העובדים בתעשייה היו חייטים וסנדלרים עצמאים שהחזיקו בתי מלאכה קטנים; וגם הסוחרים היו בדרך כלל חנוונים ורוכלים זעירים.¹¹

השונות היהודית לא הסתכמה ברפואי המגורים והתעסוקה הייחודיים להם. היהודים שמרו גם על זהות דתית ולאומית נבדלת, ולרוב לא ראו עצמם פולנים במלוא מובן המילה. בשנת 1931 הצהירו רק 12% מהם כי שפת הדיבור העיקרית שלהם היא פולנית, וגם מתוכם, רבים נטלו חלק פעיל בחיים הקהילתיים והציבוריים של יהודי פולין. אמנם הייתה התבוללות, אך משקלם הציבורי והמספרי של המתבוללים לא היה רב, אף אם נמנו עמם כמה דמויות בולטות בחיי התרבות והכלכלה של פולין. לרוב שמרו היהודים על זהות יהודית נבדלת ברבדים שונים ומגוונים, אם בשמירה על אורח חיים מסורתי או השתייכות לחצר חסידית, ואם בדבקות ברעיון הציוני החילוני או בסוציאליזם יידישיסטי ('הבונד').¹²

האקלים התרבותי והפוליטי המגוון ששרר בחלקיה השונים של פולין עד מלחמת העולם הראשונה, השפיע במידת מה על מאפייניה התרבותיים והחברתיים של האוכלוסייה היהודית בכל אזור. בקונגרס-פולין, שם שרר עימות חריף בין הלאומיות הפולנית לשלטונות הרוסיים, וניטשה תחרות בין היהודים לבין המעמד הבינוני הפולני המתגבש – גבר המתח בין יהודים לפולנים. אמנם שכבה קטנה של יהודים דגלה בהשתתפות במאבק הלאומי הפולני ותמכה בהתבוללות, אך רוב האוכלוסייה היהודית היה מסורתי, בעיקר חסידי. בחבלי המזרח פיתחה העילית היהודית המשכילה אוריינטציה תרבותית רוסית ולא פולנית. עם זאת, אופיים הרב-לאומי של חבלים אלו, והיעדר רוב דומיננטי של לאום כלשהו מבחינה כמותית ותרבותית, מנעו מגמות של התבוללות ועודדו התפתחות של חיי תרבות יהודיים. תרמה לכך גם הפתיחות היחסית של ה'מתנגדים' הליטאיים והשפעותיה של תנועת ההשכלה בוילנה, שהביאו להפיכת חבלי המזרח למרכז תוסס של לאומיות יהודית בעלת גוון מסורתי.

דמותה של יהדות גליציה הייתה שונה. בדומה לשאר יהודי הקיסרות האוסטרו-הונגרית, נהנו יהודי גליציה כבר מן המאה התשע-עשרה מאמנסיפציה שתרמה להיווצרות תנועת השכלה גליציאנית ולצמיחת אינטליגנציה ומעמד בינוני של יהודים

בעלי מקצועות חופשיים. החופש הפוליטי היחסי ששרר בשטח זה עודד פולניזציה של האזור, וזו השפיעה גם על היהודים, שרבים מהם התקרבו לתרבות הפולנית, וחלקם אף דגל בהתבוללות. עם זאת, רוב יהודי גליציה היו דוברי יידיש בעלי נטיות מסורתיות שנמנו עם המעמד הבינוני הנמוך. בהשפעת הסובלנות ששררה תחת השלטון ההבסבורגי, התאפיינה הפוליטיקה היהודית בגליציה במתינות יחסית, בניגוד לעמיתתה שבקונגרס-פולין שנטתה לרדיקליזם, כמתבקש מן האקלים הפוליטי הקיצוני ששרר שם.¹³

בכל שנות קיומה של פולין העצמאית סבלו היהודים מהתנכלות השלטונות ומעוינות ציבורית. אמנם גם גורלם של המיעוטים הלאומיים האחרים לא שפר עליהם, אך העוינות שהופגנה כלפי יהודים הייתה חריפה במיוחד, בשל אנטישמיות דתית רבת שנים ובשל בולטותם התרבותית, החברתית והכלכלית. בשנותיה הראשונות של פולין העצמאית סבלו יהודים מפרעות והתנכלויות פיזיות, וגם בשלהי שנות השלושים נשנו תופעות אלו. הם נפגעו מחוקים המחייבים שביתה ממלאכה בימי ראשון או הקובעים מכסות לשחיטה כשרה, וכרעו תחת מדיניות המיסוי הכבדה שהונהגה בערים, ולוותה בעיקול שרירותי של נכסים יהודיים וחרם ציבורי על קניית תוצרת יהודית. לצד נקיטת צעדי מחאה ציבורית, ניסו היהודים להתמודד עם תופעות אלו גם במישור הפרלמנטרי, אך לרוב ללא הועיל. כישלון זה, שנלווה למצב הכלכלי הקשה ששרר בלאו הכי, העמיק את תחושות הייאוש בקרב רבים מיהודי פולין, ייאוש שהלך והתחזק בשלהי שנות השלושים והביא לתיאור הדור הצעיר כ'נוער ללא עתיד'.¹⁴

ברחוב היהודי פעלו באותה שעה שלושה כוחות פוליטיים מרכזיים: התנועה הציונית, אגודת ישראל ו'הבונד'. החזקה מביניהם הייתה התנועה הציונית. מסריה המורכבים, אשר שילבו אקטיביזם פוליטי ומודרניזציה עם השאיפה לשוב לארץ-ישראל ולממש תקוות משיחיות – ענו על שאיפותיהן של קבוצות מגוונות: פרולטרם ובורגנים, חילונים ואורתודוקסים. לצד פעילותה לעידוד העלייה וההתיישבות בארץ-ישראל, עסקה התנועה הציונית בשמירה על האינטרסים היהודיים בפולין, התמודדה על השליטה בקהילות היהודיות, ושלחה ידה בפעילויות חינוכיות ותרבותיות. הסיעות הבולטות בתנועה זו בשנות העשרים היו המרכז והשמאל המתון כגון 'עת לבנות', 'הציונים הכלליים' וכדומה, אך בשנות השלושים התחזקו גם הסיעות הקיצוניות משני הצדדים – השמאל הציוני והרוויזיוניסטים.

היקף התמיכה בתנועה הציונית על סיעותיה השונות, ומידת המעורבות בפעילותה, הושפעו באופן משמעותי מאפשרויות העלייה לארץ-ישראל, ובהתאם למצב העלייה, חלו גם בהן תנודות משמעותיות. כך למשל, לאחר קבלת החלטת סן-רמו (1920) שהעניקה הכרה בינלאומית למנדט הבריטי, נהנתה התנועה הציונית בראשית שנות העשרים מפריחה, שהלכה והתפוגגה מאוחר יותר עם היחלשות תנועת העלייה ארצה בעקבות משברים כלכליים, הגבלות של ממשלת המנדט וקשיים בקליטת העולים בארץ.

ימי העלייה הרביעית (1924-1926), שוב הביאו לתמיכה המונית בתנועה הציונית, אך השילוב של קריסת הכלכלה הארצישראלית בשנת 1927, המשבר הכלכלי בפולין ושינוי מדיניות ההגירה הבריטית – הורידו שנית את כוחה. עם התחדשות העלייה החמישית (משנת 1931), התחזקה התמיכה בתנועה הציונית פעם נוספת, אך במחצית השנייה של שנות השלושים, משהתברר כי היא אינה יכולה לממש במלואו את חזונה לעלייה המונית שתפתור גם את בעיות יהודי פולין, הלכה התנועה הציונית, והמזרחי בתוכה, ונחלשה.¹⁵

הכוח הפוליטי השני בחשיבותו היה אגודת ישראל, ששמה לה למטרה להגן על החברה האורתודוקסית מפני השינויים שהביאה עמה המודרנה, ולכלום את התפשטות הציונות והסוציאליזם בקרב יהודי פולין. היא השקיעה מאמצים רבים בחיזוק כוחה בקהילות היהודיות, בשליטה על מינוי הרבנים ובהקמת רשת חינוך אורתודוקסית. אגודת ישראל אף הייתה מעורבת בפעילות פרלמנטרית להגנה על זכויות היהודים, אך גם מדיניות השתדלנות שלה לא נשאה פירות רבים.¹⁶

לצד שתי אלה פעל ה'בונד' האנטי-ציוני, אשר גרס כי פתרון הבעיה היהודית יבוא עם ניצחון הסוציאליזם בפולין ומתן אוטונומיה תרבותית ליהודים, המבוססת על היידיש. ברוח אידאולוגיה זו, הוא סירב לשתף פעולה עם מפלגות יהודיות אחרות במאבקן הפרלמנטרי על זכויות היהודים. ל'בונד' הייתה השפעה רבה באגודים המקצועיים היהודיים; הוא פעל להקמת רשת חינוך יידישיסטית והיה פעיל בקהילות, ובבחירות שנערכו בהן בשלהי שנות השלושים הגיע להישגים מרשימים.¹⁷ יהודים רבים היו פעילים גם ב-PPS ובמפלגה הקומוניסטית הפולנית הבלתי לגאלית, אך פעילותן של אלה, מטבע הדברים, לא הייתה קשורה ישירות לסוגיות הנוגעות ליהודי פולין כקבוצה בעלת מאפיינים לאומיים ודתיים מיוחדים.

בפעילותן של רוב המפלגות היהודיות בלטה מעורבותן העמוקה ברבדים רבים ומגוונים של חי החברה והפרט, אשר יצרה מעין תרבות-משנה מפלגתית. המפלגות הקימו רשתות חינוכיות, תנועות נוער ומוסדות לעזרה סוציאלית, ניהלו פעילות תרבותית מגוונת באגודותיהן והיו פעילות בקהילות, במוסדות מוניציפליים ובסיים. מרכיב זה בפעילות המפלגתית הופך את המסע החברתי, התרבותי והרעיוני בין יהודי פולין, אגב ניתוח המפלגות שפעלו בה, למשימה מרתקת ומפתיעה.

המזרחי במזרח אירופה – צעדים ראשונים

החברה היהודית במזרח אירופה הייתה חברה מסורתית מובהקת. ואולם, כבר באמצע המאה התשע-עשרה החלו להישמע מכיוון שומרי החומות קולות של חשש מפני התפוררותה, בעקבות השפעות תנועת ההשכלה. תהליכי עיור והגירה וניסיונות

לכפיית המודרניזציה מצד השלטונות הרוסיים, חיזקו עוד יותר מגמת ערעור זו של מוסדות הקהילה והרבנות, והחלישו את יכולת החברה המסורתית להתמודד עם האתגר המשכילי. כתגובה לכך הובילו כמה אישים ממחנה שומרי הדת מגמות של הסתגרות ושינוי בחברה המסורתית, ובכך בישרו את התגבשות האורתודוקסיה המזרח אירופית. ביניהם בלטו ר' ישראל סלנטר, מייסד תנועת המוסר, ויעקב ליפשיץ, מזכיר אגודת 'מחזיקי הדת' בקובנה.

לאורתודוקסיה היה ממד מסורתי בולט, ברצותה לשמר את הרצף וההמשכיות התרבותית ולדחות שינויים המאיימים לפוררם. עם זאת, היו בה גם ממדים מודרניים. בשונה מן החברה המסורתית, היא סיגלה לעצמה תודעה רפלקטיבית ויצרה באופן מודע אידאולוגיה של המשכיות. אגב התמודדותה עם איומי המודרנה, עיצבה האורתודוקסיה מחדש את המסורת, הכלילה חלקים ממנה במסגרת נורמטיבית, ויצרה סמלי זהות חדשים. מעתה עמדה במוקד הזהות והאידאולוגיה האורתודוקסית המחויבות להלכה, ובכך היא הבדילה בין שני סוגים של אורח חיים מסורתי: זה המבוסס על המשכיות התרבותית לעומת זה המחויב לספר ולפסיקה הרבנית. במקרים רבים לא היה זה אלא שוני תודעתי בין היהודי המסורתי לבין היהודי האורתודוקסי. אולם לעתים גררו ההבדלים התודעתיים גם דרכי התנהגות שונות: היהודי המסורתי יכול היה לשמר מסורת תרבותית שירש מבית אבא, ולהמשיך בדרכי התנהגות מקובלות שלא תמיד עלו בקנה אחד עם הנורמה ההלכתית, והיה פתוח יותר לקבל שינויים באורחות חייו. היהודי האורתודוקסי לעומתו כלכל את דרכיו בהתאם לדרישות ההלכה, והעניק לה עדיפות על פני מסורות מקובלות. הוא גם היה חשדן יותר ביחס לדרכי התנהגות חדשות, גם אם החידוש היה חיצוני בלבד; סטייה מאורח החיים המסורתי שקיבל בהקשר זה לעתים תוקף נורמטיבי.¹⁸

מתוך כך מובן כי הגבולות החברתיים שבין החברה המסורתית למחנה האורתודוקסי לא היו תמיד חדים וברורים, כמו גם דרכי ההתנהגות ואפילו ההגדרה העצמית של טיפוסי היהודים – האורתודוקסי והמסורתי. רבים מהם לא השתייכו במובהק למחנה זה או אחר, והיו מצויים על הרצף שבין מסורת למודרנה, תוך שמירה במידה זו או אחרת על ציווי ההלכה ועל נורמות ההתנהגות המקובלות בחברה המסורתית. למרות זאת, בחיבור זה יכוננו כלל שומרי המצוות בשם 'אורתודוקסים', משום שלרוב, תומכי התנועות הפוליטיות שהגדירו עצמן 'אורתודוקסיות', כאגודת ישראל והמזרחי – ענו בדרך כלל על מאפייניו הרחבים של האורתודוקס.

הופעת הציונות בשלהי המאה התשע-עשרה עוררה תגובות מעורבות בחברה האורתודוקסית. היו שראו בה איום נוסף על התפיסות הדתיות ועל אורח החיים המסורתי, וסברו שסכנתה אף עולה על זו של ההשכלה, משום שהיא מסווה את מסריה המודרניים בסמלים וברעיונות מסורתיים; מנגד, היו שראו בלאומיות המשך רציף של המסורת היהודית והגשמת מאוויים דתיים. ואולם, משהתברר כי התנועה הציונית אינה

מסתפקת במציאת פתרון מדיני בלבד לבעיה היהודית, אלא מתיימרת לחולל מהפכה בחיי הרוח והחברה היהודיים, התאחדו רוב המנהיגים מקרב הרבנים, האדמו"רים והעסקנים האורתודוקסים למלחמת חורמה בציונות. מרכז ההתנגדות היה תחילה בליטא, שם הובילה 'הלשכה השחורה' את המאבק בציונים, וממנה התפשטה ההתנגדות לציונות בכל רחבי פולין ובפרט בקונגרס-פולין, שם הייתה השפעה חסידית רבה. מגידים נודדים הטיפו נגד הציונות, כתבי פלסטר הופצו בקהילות, רבנים שתמכו בציונות הודחו ממשורותיהם, ציונים גורשו מבתי כנסת, משטיבלים ומישיבות, והיו אף שסבלו מחרם חברתי וכלכלי בשל זיקתם לציונות.¹⁹

אך למרות חריפות המאבק, נמצאו גם אורתודוקסים שתמכו בתנועה הציונית. חלקם אהדו את רעיון יישוב ארץ-ישראל עוד מימי 'חיבת ציון', וחלקם נחשפו לרעיון הלאומי רק כעת, עם התרחבות הפעילות הציונית. ציונים אורתודוקסים רבים הצטרפו לאגודות הציוניות הכלליות ברחבי רוסיה-פולין; רבים אחרים נמנעו מלעשות זאת, או שהקימו אגודות נפרדות לשומרי מצוות, וזאת בשל הסתייגותם מן ההיבטים התרבותיים של הפעילות הציונית. ניתן לומר כי התגבשותן של האורתודוקסיה האנטי-ציונית מזה, ושל הציונות החילונית הרדיקלית מזה, היא שהאיצה את ההתארגנות הנפרדת של האורתודוקסים הציונים והכינה את התשתית שממנה צמח בסופו של דבר המזרחי.

ועידת היסוד של המזרחי (נוטריקון של 'מרכז רוחני') כונסה בוויילנה ב-1902 ביוזמת הרב יצחק יעקב ריינס, למדן ליטאי בעל שם, שביקש להיאבק בהכללת הפעילות התרבותית בתכנית העבודה הציונית, וקיווה כי בכך יצליח לנטרל את מוקד הסכסוך שבין הציונות לאורתודוקסיה. בוועידה השתתפו שתי קבוצות: הזרם ה'מדיני' שסבר כי המזרחי צריך לפעול כסיעה בלבד בתוך ההסתדרות הציונית, ולמקד את הפעילות בהגשמת יעדים מדיניים בלבד; והזרם ה'דתי' שרצה להקנות למזרחי גוון אורתודוקסי ולנהל פעילות תרבותית וחברתית כוללת לציבור הציוני-אורתודוקסי. תקנון התנועה נוסח באופן דו-משמעי שריצה את שתי המגמות: הוא קרא להסתדרות הציונית להימנע מכל פעילות תרבותית, וקבע שאגודות המזרחי רשאיות לנהל פעילויות מקומיות ברוח אורתודוקסית. כן הוחלט שהמזרחי לא יהיה פדרציה עצמאית, ושאגודותיו תשתייכנה להסתדרות הציונית ברוסיה, כדרישת הזרם ה'מדיני'. ההתמודדות עם שאלת אופייה האורתודוקסי של התנועה הייתה פתלתלה מעט, והנוסח שהתקבל קבע כי חברי האגודות צריכים להימנע מלעשות בגלוי מעשים המעוררים מורת רוח בקרב שומרי מצוות.

הקמת המזרחי התקבלה בהתלהבות רבה בראשיתו. בשנה הראשונה לפעילותו הצטרפו אליו 11,000 חברים שפעלו ב-210 אגודות ברחבי רוסיה, ועוד אגודות קמו בגליציה, בהונגריה ובמערב אירופה. כמו כן, שליש מן הצירים שנבחרו בוועידת ציוני רוסיה נמנו עם תומכיו. ואולם, רוב חברי התנועה היו אורתודוקסים שנטלו זה מכבר חלק בפעילות הציונית, והוא לא הצליח לגייס כוחות חדשים לשרותיו. גם תקוותיו של

הרב ריינס כי ההתנגדות האורתודוקסית לצינונות תדעך, משיתברר כי אין לה כל שאיפות תרבותיות וכל מטרתה היא למצוא מקלט ליהודים – נכזבו. לא זו בלבד שלא כך קרה, אלא שההתנגדות רק הלכה והתחזקה בשל האיום שהיה טמון לדעת האורתודוקסיה האנטי-ציונית במזרחי – יכולתו להפיץ את הרעיון הצינוני בקרב החברה המסורתית והאורתודוקסית. בשנת 1903 קיימה התנועה ועידה בלידא, בה נקבע כי אגודות המזרחי תעסוקנה בפעילות תרבותית ברוח התורה בעידוד מרכז התנועה, ובכך נדחקו רגליהם של תומכי הזרם המדיני מן התנועה והם עזבוה תוך זמן לא רב. עם זאת, מתוך רצונו לזכות בתמיכה נרחבת ככל האפשר, נקט המזרחי עמדה פסיבית בנושא הפעילות התרבותית בתנועה הצינונית, והתמקד בעיקר בהתנגדותו לפעילות תרבותית בעלת גוון חילוני, ובהדגשת אופייה המדיני של התנועה הצינונית – מה שהפך אותו למעשה לתנועה חסרת השפעה של ממש.

בהיותו תנועה אורתודוקסית המעוניינת בתמיכת אגפיה השמרניים של החברה היהודית, התעלם לעתים המזרחי במוצהר מהיבטיו המודרניים והמהפכניים של הרעיון הצינוני, וניסה לעצב תודעה שמרנית המפנימה לתוכה יסודות חדשניים מבלי להודות במהפכנותם. עמדה זו אפיינה חלקים מן התנועה לאורך כל שנות פעילותה, וניכרה בין השאר באימוץ תודעה לאומית, בהכרה בצורך באקטיביזם בעיצוב ההיסטוריה, ובנכונות לגבש דרכי תגובה חדשות לשינויים המתחוללים במציאות – כל אלו היא הפנימה לתוכה תוך התעלמות מגרעינים החדשניים והמהפכניים. עם זאת, בתוך המזרחי היו גם זרמים בעלי אופי רדיקלי יותר, שלא נרתעו מלהציג משנה ברורה המחייבת לכתחילה את היסודות המהפכניים, אף כי גם הם ניסו למצוא לה בדרך כלל יסודות בתורת ישראל ובמסורת היהודית.²⁰

פולמוס אוגנדה שהתחולל בשנים 1903-1905, פגע קשות במזרחי שברוסיה-פולין. הנהגת התנועה והרב ריינס בראשה תמכה בהרצל ובהצעתו, אך שמרה למראית עין על ניטרליות והותירה את ההכרעה לשיקול דעתן של האגודות המקומיות.²¹ רבים מחברי המזרחי הסתייגו ממדיניות זו ושללו את הצעת אוגנדה, בדומה לרוב ציוני רוסיה. בעקבות כך התפרקו אגודות רבות ואחרות הצטרפו להסתדרות הצינונית הכללית ברוסיה. הירידה בכוחו של המזרחי הייתה דרמטית: אם לקונגרס הצינוני השישי (1903) נשלחו מטעמו 200 צירים, הרי שבקונגרס השביעי (1905) היו לו 50 צירים בלבד.

בשל התנאים הפוליטיים ברוסיה ודעיכת הפעילות שם, כונסה ועידתו הכללית של המזרחי ב־1904 בפרשבורג (הונגריה). מתוך 110 הצירים שהגיעו לוועידה מרחבי אירופה וארצות הברית, רק עשרה היו מרוסיה, והרב ריינס איבד את מעמדו המרכזי לטובת הרב נחמיה נובל מגרמניה. בוועידה הוחלט כי מרכז התנועה יעבור לפרנקפורט, ורק התנגדותו של הרב ריינס לכך מנעה זאת והביאה להחלטה על הקמת שני מרכזים מקבילים, בפרנקפורט וברוסיה. החלטות הוועידה בפרשבורג עיצבו את דמותו של

המזרחי כארגון אורתודוקסי הפועל לחיזוק הפן הדתי בציונות, והרגישו את הסתפקותו בתפקיד 'משגיח הכשרות' של התנועה הציונית, ואת הימנעותו מפעילות ממשית אקטיבית להגשמת הרעיון הציוני. בעקבות העתקת מרכז הפעילות למערב, הואץ תהליך ההתנתקות של המזרחי מן ההסתדרות הארצית של ציוני רוסיה, וכעבור שנה הוחלט כי הוא יחל לפעול כפדרציה עצמאית בתוך התנועה הציונית.

בתוך כך סבל המזרחי ברוסיה-פולין, בדומה לארגונים ציוניים אחרים, מהריאקציה האנטי-מהפכנית שהחלה בשנת 1906, שהטילה איסורים על קיום פעילות ציונית, והחיישה את דעיכתו. וכך, מן המערך המרשים של כ-210 אגודותיו בתקופת הזוהר, נותרו ברוסיה-פולין בסוף העשור אגודות ספורות בלבד של אורתודוקסים ציונים, וגם באלה שהגדירו עצמן כמשתייכות למזרחי, לא התקיימה למעשה פעילות ממוסדת במסגרת מפלגתית כלשהי.²²

יוזמה לשינוי המצב הועלתה בשנת 1913 על ידי הרב מאיר ברלין (בר אילן), שביקש לארגן גוף מפלגתי מרכזי של המזרחי שיפעל כמפלגה עצמאית בתוך התנועה הציונית. אולם, גם הוא חזר בו בשל התנגדות חבריה האורתודוקסים של הנהגת התנועה הציונית בפולין, לוי לויין אפשטיין, יהושע השל פרכשטיין ואחרים, שטענו כי אין מקום לפעול כמפלגה נפרדת.²³

גם בגליציה, שם פעלו כמה אגודות של המזרחי מאז הקמתו, ירדה התמיכה בו. בשנת 1909 הוא מכר רק 600 שקלים ציוניים, ורוב תומכיו התרכזו בשלוש ערים בלבד. אוהדי התנועה שם הסתייגו מההחלטה להפכו לפדרציה עצמאית, ונטו לפעול במסגרת אגודות ציוניות כלליות קיימות, שבהן לא התעוררו חיכוכים משמעותיים בין אורתודוקסים לחילונים. הליברליות היחסית של השלטונות האוסטרו-הונגריים אפשרה למזרחי שם לפעול בחירות רבה יותר מזה של רוסיה-פולין. בשנת 1913 הוקם מרכז ארצי בגליציה לניהול פעילותן של שלוש-עשרה אגודות התנועה, ונציגיהן תפסו מקום משמעותי בוועידת המזרחי העולמית, בה הם היוו 22% מכלל הצירים. מרכז התנועה העלה יוזמות להקמת ארגון חלוצים דתיים ולהוצאת עיתון תנועתי, אך הן לא יצאו אל הפועל עד תחילת מלחמת העולם הראשונה.²⁴

כיבוש שטח הארי של פולין הרוסית וליטא בידי צבאות גרמניה בשנת 1915, הביא עמו רוחות של שינוי. השלטונות הגרמנים הנהיגו ליברליזציה יחסית והתירו לתנועות הפוליטיות היהודיות שם לפעול בחירות שלא זכו לה בימי השלטון הרוסי. הגרמנים עודדו בעיקר את פעילות האורתודוקסים בשל שמרנותם הפוליטית, ואף סייעו להקמת 'אגודת האורתודוקסים' (לימים אגודת ישראל). אך גם הציונים יצאו נשכרים מחופש ההתארגנות, ופעילותם בקונגרס-פולין התרחבה בצורה מרשימה. במקביל להקמת אגודת ישראל, הוכרז באופן רשמי בשנת 1916 על הקמת המזרחי בקונגרס-פולין, כחטיבה שתפעל בתוך התנועה הציונית בפולין, ולא כמפלגה עצמאית.²⁵ בראש הוועד

הזמני של התנועה עמדו איש העסקים לוי לוין אפשטיין והרב יהודה לייב קובלסקי, רבה של ולוצלבק (Włocławek). הם ארגנו כינוס ראשון של אוהדי התנועה בקיץ 1916, הדפיסו חומרי תעמולה וסייעו להקים אגודות מזרחי בערים ובעיירות, וכעבור שנה היו בפולין כחמישים אגודות מזרחי.²⁶ אך למרות זאת, הם לא הצליחו להקים מנגנון מפלגתי מסודר, מה שהביא, בין השאר, להשתתפות הדלה בוועידה הארצית הראשונה של המזרחי שהתקיימה בוורשה ביולי 1917, אליה הגיעו ארבעים איש מעשרים אגודות בלבד. במהלך הוועידה התקבלו החלטות שנועדו לשפר את תפקוד התנועה; בין השאר נקבע כי סניף המזרחי בוורשה ירכז את עבודת איסוף הכספים למען קק"ל, וינהל גם את פעילות התנועה בתחום החינוך.²⁷

בקיץ 1917 קיבלה התנועה הציונית הכרה מטעם שלטונות הכיבוש הגרמני בפולין, ושמה הפך ל-"ההסתדרות הציונית בפולין". באוקטובר של אותה שנה התקיימה ועידתה השלישית, והמזרחי תפקד בה כסיעה עצמאית בתוך הציונות הכללית, לצד 'החלוץ' וסיעות נוספות. בחודשים שקדמו לכינוס הוועידה התעוררו מחלוקות בין אנשי המזרחי לעמיתיהם החילוניים על רקע הזלזול שהפגינה העיתונות הציונית ברכבים ובאדמו"רים אנטי ציוניים, ובשל הגעתם של מרצים חילוניים כשליחי התנועה הציונית לעיירות ברחבי פולין. במהלך הוועידה הוחלפו האשמות הדדיות: אנשי המזרחי טענו שהוועד המרכזי של התנועה הציונית מתעלם מאופייה הדתי של החברה היהודית, וזה האשימם בהתבטלות בפני 'אגודת האורתודוקסים'. עימות זה, שגרר אחריו חרפת היחסים, סייע להתגבשות המזרחי כתנועה עצמאית וחיזק את מוסדותיו וסניפיו. התנועה הצעירה נהנתה מחיזוק משמעותי נוסף עם הצטרפותם של פרבשטיין והרב יצחק ניסנבוים, שני אישים בעלי השפעה בהסתדרות הציונית בפולין, לשורותיה.

פרבשטיין, מאנשי 'חיבת ציון', היה ציר בקונגרס הציוני הראשון, ובמגעים שקדמו לכינוסו פעל להשגת התחייבות של הרצל לכך שהציונות לא תפעל בניגוד לחוקי הדת – ניסיון שלא עלה יפה. לאחר הקמת המזרחי נאבק פרבשטיין נגד פרישה של חברי המזרחי מן ההסתדרות הציונית. במקביל עסק במסחר ושימש כיו"ר אגודת הסוחרים היהודים בוורשה עד מלחמת העולם הראשונה. בשונה ממנהיגים ציונים אחרים, לא עזב פרבשטיין את פולין בשנות המלחמה וניהל פעילות הומניטרית מגוונת, דבר שחיזק את מעמדו הציבורי. הוא כיהן כחבר מועצת העיר ורשה בשנות הכיבוש הגרמני ונסע בשליחותה לשווייץ ולדנמרק כדי לדאוג לאספקת מזון סדירה לתושבי העיר. כן עמד בראש ארגון סיוע לפליטים היהודים שנאספו בוורשה, דאג להקמת בתי ספר לילדיהם, ניהל את חלוקת כספי הסיוע של הג'וינט ופעל למען האזרחים הרוסים שנותרו בוורשה. במקביל, המשיך בפעילותו הציונית ומונה לעמוד בראש ההסתדרות הציונית בפולין בשנת 1915. במסגרת תפקידו הדגיש את מרכזיותן של ארץ-ישראל והשפה העברית בפעילות הציונית, והתנגש על רקע זה עם המפלגה הפולקיסטית.²⁸

הרב ניסנבויס היה אף הוא פעיל ציוני ותיק. בנעוריו למד בישיבות בבברויסק, וולוז'ין ווילנה, וב-1889 הקים את אגודת 'שפה ברורה' להפצת העברית. כעבור שלוש שנים מונה למזכיר האגודה הדתית לאומית 'נצח ישראל', ומשנת 1894 שימש כמזכיר 'המרכז הרוחני' – ארגון שקדם למזרחי – וכעוזרו של הרב שמואל מוהליבר. כשנפטר הרב מוהליבר, החל ניסנבויס לפעול כמטיף מטעם 'חובבי ציון', תפקיד בו שירת כמשך אחר-עשרה שנה. בתקופה זו ביקר במאה ושמונים ערים ברחבי רוסיה, נשא נאומים ציוניים ברוח דרשנית מסורתית ותרם להפצת הרעיון הלאומי בקרב האורתודוקסים. במקביל, מונה כדרשן קבוע בבתי כנסת בוורשה, אליה עבר ב-1900. ניסנבויס, שהשתתף בוועידה הראשונה של המזרחי, לא הצטרף לתנועה בראשיתה, ויחסיו עמה הצטננו כעבור שנתיים בשל תמיכתה בתכנית אוגנדה. בוורשה הוא השתתף בהקמת אגודת 'חובבי שפת עבר' וניהולה, ומונה כחבר מערכת עיתון 'הצפירה'. בשנת 1916 נטל חלק בוועידה הראשונה של הסתדרות ציוני פולין והיה חבר הוועד המרכזי שלה. במסגרת פעילותו, הדגיש את חשיבות העלייה החלוצית והקים ארגון שהגיש לעולים סיוע כספי.²⁹

לאחר שיצחק גרינבוים, ליאון לויטה ומנהיגים ציוניים אחרים שבו לפולין, נדחקו פרבשטיין והרב ניסנבויס מעמדות השפעתם בהסתדרות הציונית, והכירו בכך שלא יוכלו לשנות את דמותה של ההסתדרות הציונית בפולין, שהלכה וקיבלה צביון חילוני מובהק. בעקבות כך התפטר פרבשטיין מתפקידו והצטרף עם הרב ניסנבויס לשורות המזרחי.³⁰

עם הקמת פולין העצמאית בשנת 1918, עמד המזרחי בפני אתגר גדול, שבצדו הבטחה. בניגוד לחלק מן האורתודוקסים שנאבקו בציונות, רוב החברה היהודית בפולין, שהיה מסורתי, אהד באופן טבעי את הציונות בכלל ואת המזרחי בפרט. לכך נוספו גם התנכלויות אנטישמיות קשות מצד הסביבה הפולנית שהגבירו את חשש היהודים מפני הצפוי להם, ודרבנו אותם לעלות לארץ-ישראל. באותה תקופה ננעלו שערי ארצות הברית כמעט לגמרי בפני מהגרים, ומנגד, הלורד בלפור הצהיר על נכונותם של האנגלים להקים בית לאומי ליהודים בארץ-ישראל. כל אלה ניתבו את היהודים מדרך הטבע לשורות התנועה הציונית ולמזרחי.

ואולם, תנאי הפתיחה המבטיחים והימורות מרחיקות הלכת שנלוו להם, לא תורגמו בדרך כלל להצלחות משמעותיות. המזרחי, שפנה לקהל האורתודוקסי והמסורתי, היה צריך להתמודד ביתר שאת עם ההתנגדות האורתודוקסית לציונות, שהתגברה בעקבות התחזקות אגודת ישראל בקונגרס-פולין. בנוסף, ובדומה לשאר הסיעות הציוניות, הוא היה תלוי במידה משמעותית באפשרויות העלייה לארץ-ישראל (מכסות הסרטיפיקטים) ובהצלחת הקליטה בארץ של העולים. לפיכך, צמצום היקף העלייה והקשיים שבהם נתקלו העולים בארץ-ישראל, הביאו במהלך השנים לדעיכת האופוריה הציבורית שממנה נהנה המזרחי בפולין בראשית ימיו, ופעילותו סבלה מכאן והלאה מחוסר יציבות.

אך לא רק כוחות שאינם בשליטתו הכתיבו את הצלחותיו ואת כישלונותיו של המזרחי. תכונות נוספות שבהן התאפיין, כגון: דרך התנהלות מרושלת, בעיות בתפקוד ההנהגה, אי הסדר וחוסר המחויבות של המנגנון המפלגתי, כמו גם העימותים הפנימיים שהתגלעו בין ארגוני הבת שלו – לכל אלה הייתה תרומה נכבדה לכישלונות התנועה. בין השאר נטבעו בו תכונות אלה בשל בחירת מנהיגים בעלי מעמד רבני שלא דווקא החזיקו בכישורי ניהול וארגון; בעקבות עזיבת מנהיגים מוכשרים שעלו לארץ-ישראל או שהיגרו למדינות אחרות, מבלי שנמצאו להם מחליפים בעלי שיעור קומה או שליחים מארץ ישראל שימלאו את מקומם; כתוצאה מזלזול של ההנהגה והמנגנון המפלגתי בעשייה הממשית ובאנשי המעשה והביצוע, והערפת התדיינות אידאולוגיות בעניינים שברומו של עולם; וכן בשל העובדה שהם לא השכילו להקים מבעוד מועד מערך ארגוני מסודר שיענה על צורכי חברי התנועה ויטפל כראוי בענייני העלייה וההכשרה החלוצית, כשל שגם אותו ניתן לייחס להפנמה החלקית בלבד של עקרונות פעילותו של ארגון פוליטי מודרני.

לצד גורמים אלו, השפיעו על המזרחי גם התמורות המתמשכות באופייה של החברה היהודית בפולין. תהליכי חילון מתקדמים שכרסמו בכוחן של קבוצות הרוב המסורתית והאורתודוקסית שאפיינו את יהדות פולין בראשית המאה העשרים, ונהייתו של הדור הצעיר אחר תנועות פוליטיות חילוניות ורדיקליות יותר, הקטינו באופן ניכר את פוטנציאל התמיכה בתנועה.³¹

המזרחי, שפנה לקהל יעד מגוון – לחסידים שמרנים שנטו לציונות, ל'בעלבתים' מודרניים שומרי מצוות וציוניים, לבחורי ישיבות חובבי השכלה, לחלוצים אורתודוקסים, ולבני נוער שוחרי שינוי – ניסה לשמור ככל האפשר על בסיס תמיכה רחב, ולענות בו זמנית על הצרכים והציפיות הרבים והסותרים. מטבע הדברים, הביא הדבר לטשטוש מסריו הרעיוניים ולהדגשת מסרים כלליים ומתונים יחסית, של שילוב בין ציונות לדת. אלא שמי שביקש למצוא מסרים רעיוניים חדים, ברורים ורדיקליים, נטש אותם; ומי שנמשך למסר הכללי והמתון ותמך בו, היה פעמים רבות בעל אופי שמרני ופסיבי ולא נחלץ ליטול חלק בפעילות ציונית ממשית, הכוללת חלוציות ועלייה לארץ-ישראל. החריג שאינו מעיד על הכלל בתוך המזרחי הן תנועות הנוער שלו, שהיו חדורות רוח מהפכנית והעזו לנקוט דרכי פעולה חדשות, מה שאכן משך אליהן נוער שהיה נכון להתמסר להגשמת רעיונות התנועה.

* * *

חלקו הראשון של הספר מוקדש לתפקודם של מוסדות המזרחי, לאופי הנהגתו ולדמותם של חבריו וחברותיו. מסגרת זו מקיפה את כל אגפי התנועה – המזרחי כארגון גג לתנועות הצעירים והנוער וכארגון בפני עצמו המשרת את תומכיו הבוגרים; תנועות

הצעירים שכוללות את: צעירי המזרחי, תנועת תורה ועבודה, ברוריה, בנות מזרחי והחלוץ המזרחי; ותנועות הנוער בני עקיבא והשומר הדתי. בפרקים אלו ישולב גם דיון בפעילותו החינוכית של המזרחי, שמעבר לחשיבותה הרעיונית לתנועה, היא יכולה ללמד רבות על דפוסי הפעולה שלה ועל הפערים שבין האידאולוגיה והגשמתה.

דיון זה מקרב את המבט לתנועת המזרחי בפולין, תוך ניתוח מפורט של נתונים מספריים, התכתבויות, מאמרי מערכת ויומנים. בתוך כך מצטיירת פעילות מורכבת ורב-ממדית של התנועות ושל אנשיהן – אופן קבלת ההחלטות של הוועידות המפלגתיות; הפעילות התרבותית והתורנית בסניפים שבעיירות הקטנות; הפעילות בתחום העלייה לארץ-ישראל וההתיישבות; אפיונים חברתיים ותרבותיים של התומכים והפעילים; מידת הזדהות עם האידאולוגיה המפלגתית; והווי חיהם באגודות, בהכשרות ובתנועות הנוער. הבנת התנועה כדמות עגולה, מורכבת ודינמית, תסייע לנו גם להתחקות אחר מקורות חולשתה.

החלק השני מוקדש ליחסי המזרחי עם מוסדות וגופים חיצוניים לו. פרקים ט-י עוסקים בהתמודדויות פוליטיות של התנועה בהנהגת הקהילות ובהשתלבות בפרלמנט הפולני למען הבטחת האינטרסים של יהודי פולין. שלשת פרקיו האחרונים עוסקים ביחסיה המורכבים של התנועה עם שני העולמות שמהם צמחה ומחדדים את הקונפליקט התמידי שבתוכו הייתה נתונה – יחסיה עם העולם הרבני בפולין ועם אגודת ישראל, מתחרתה הגדולה במחנה האורתודוקסי, מזה; ויחסיה עם המפלגות הציוניות הלא אורתודוקסיות, מזה. כחוט השני עולות לאורך כל פרקי הספר הסיבות לפער שנוצר בין יומרותיה ותקוותיה מרקיעות השחקים של התנועה, לבין תפקודה והישגיה המעטים.

